

УДК 94 : 329.285 (477) «1920»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.6.128>

Віктор Савченко*

ЗГАСАННЯ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ У 1920 РОЦІ

Анотація: *Стаття присвячена аналізу кризових явищ в анархістському русі в Україні 1920 року, коли більшовицька диктатура взяла курс на повне згортання опозиції в країні. В цей час у промислових центрах України анархістські ідеї мали прихильників серед студентської та робітничої молоді, значна частина селянства Півдня симпатизувала махновському руху, в якому керівні посади займали анархісти. На початку 1920 р. анархісти, користуючись відносно легальним статусом, намагалися впливати на профспілки та брали участь у робітничих конференціях, у виборах до місцевих рад. Анархісти ще мали надії на співпрацю з більшовиками та еволюцію радянського режиму. Влада намагалася обмежити можливості анархістської пропаганди, звести рух до стану маргінального.*

Незважаючи на те, що анархістський рух не був єдиним ідеологічно й організаційно, Конфедерація анархістських організацій України «Набат» намагалася створити центр цього руху – опору більшовицькій диктатурі. Вона ставила за мету ідеологічно опанувати повстанську стихію, створити умови для початку «третьої революції» проти більшовиків. Така позиція Конфедерації «Набат» привела до репресій з боку влади, що з листопаду 1920 р. руйнували структури як «Набату» так і інших анархістських утворень. Влада застосувала до анархістів не тільки репресії та заборони, але й провокувала постійні розколи та внутрішні конфлікти, перетягування частини анархістів до владного табору, створюючи групи «радянських» анархістів та «агентів світової революції», або запрошуючи лідерів анархістів до лав правлячої партії та до керівних посад у місцевих органах влади. Влада штучно створювала анархістам імідж «бандитів» і змінила каральну тактику, піддаючи репресіям анархістів не як «ідейних радикальних революціонерів», а як «бандитів».

Невдача лідерів «Набат» очолити рух Н. Махна, махновський союз з «червоними» і крах цього союзу, призвели до розчарування анархістів у повстанській стратегії. Влада змогла розколоти анархістський рух, спокусливо відкривши вільний доступ анархістам до лав КП(б)У, до партійно-советської кар'єри. Репресії влади, внутрішній хаос та ідеологічна невизначеність привели до занепаду анархістського руху в Україні.

Ключові слова: *анархізм, анархізм-колунізм, анархістська група, махновці, Конфедерація анархістських організацій України «Набат», підпілля, ОДПУ, репресії*

1920 рік був останнім роком, коли анархістська альтернатива по містах України ще мала шанси стати впливовою силою. Наприкінці 1919 р. анархістські організації у радянській Росії були знищені, загнані у підпілля, сотні анархістів опинилися у в'язницях, частина з них виїхало до України, де ще зберігалися шанси опанувати події – точилася війна, існувала справжня армія анархістів на чолі з Н. Махном. Сучасні історики-«державники» замовчують будь-який вплив анархістів на події в Україні у 1920 р., уривчасті

---

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: lanjeron15@gmail.com

згадки про анархістські організації присутні лише у загальних роботах з історії махновського руху, розглядається діяльність анархістів у роботах М.Боровіка та В.Савченка¹.

В Україні у другій половині 1919 р. у підпіллі проти білогвардійців діяли строкати, але нечисленні місцеві анархістські структури: Конфедерація анархістських організацій України «Набат», Федерації анархістів-комуністів, Федерації «Вільне братство», незначні групи анархістів-синдикалістів та анархістів-індивідуалістів (разом приблизно 1-1,3 тис. осіб). У січні – на початку лютого 1920 р. до Харкова повернулися лідери Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (далі – КАОУН), з Москви – А. Барон, з Уралу – М. Мрачний, з Олександрівська – Я. Алий, Й. Емігрант. Користуючись невизначеною ситуацією, вони намагалися легалізувати КАОУН у Харкові, відновити друк газети «Набат». У цей час у «червоному» Харкові їм вдалося відкрити анархістський клуб і книжковий магазин. Треба вказати, що КАОУН була створена ще в кінці 1918 р., з липня 1919 р. вона підтримала збройну боротьбу Н. Махна проти «червоної диктатури». З махновщиною пов'язали свою долю секретарі федерації: В. Волін, Й. Емігрант, Я. Алий, які працювали у Революційно-повстанської армії України (махновців), В. Волін очолював махновську Революційну військову раду. 9 січня 1920 р., постановою Всеукрревкому Н. Махно був оголошений поза законом, але це не стосувалося анархістів.

У середині січня 1920 р. за наказом командирів махновська армія була розпущена. «Набатівці» сприйняли такий наказ як крах махновського руху, тому у лютому 1920 р., на підпільній конференції КАОУН в Харкові, «фракція» Мрачного провела резолюції в яких утверджувалося, що Н. Махно нездатний здійснити «третю» анархістську революцію, й анархісти, у найближчі місяці, не повинні були проводити активних виступів проти радянської влади².

Наприкінці січня 1920 р. до Херсона та Миколаєва повернулася радянська влада. Анархісти працювали у складі підпільних ревкомів і рад, брали участь у боротьбі проти «білих», тому до Тимчасового Херсонського ревкому увійшов 1 анархіст. Були залучені анархісти і до владних структур Херсонського та Миколаївського ревкомів, підтримали рішенням більшовиків про недопущення меншовиків до Ревкому. Анархісти вважали, що ревкоми є тимчасовою владою і мають право на існування лише на перехідному етапі формування органів радянської влади. Вони вимагали розпочати вибори до місцевих рад, де повинен бути представлений увесь спектр «лівого блоку». В Єлисаветграді, після

---

¹ Боровик М.А. Анархістський рух в Україні 1917-1921 рр. // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 3-17; Боровик М.А. Історія Конфедерації анархістських організацій України «Набат» // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. 1998. Вип. 38. С. 66-71; Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат» // Всеукр. іст. наук.-метод. конф. «Україна: становлення незалежності». Одеса, ОГУ, 1993. С. 52-53; Савченко В. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. 2013. Вип. 21. С. 384-401; Савченко В. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби // «Кочубіїв-Хаджибей-Одеса». І-ї Всеукр. наук. конф. Одеса, 2015. С. 119-122; Савченко В. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1910 – січень 1920 р.) // Південний захід. Одесика. 2016. Вип. 20. С. 157-179.

² Тепер І. (Гордеев). Махно: От «єдиного» анархізму к стопам румунського короля. Киев: Молодой рабочий, 1924. С. 68.

захоплення міста «червоними», анархісти увійшли до Ради робітничих депутатів Єлисаветграду. 5 лютого 1920 р. більшовики, боротьбисти й анархісти підняли повстання проти «білих» у передмістях Одеси. Анархісти, що підтримували більшовиків в одеському підпіллі, претендували на власні повноваження. У березні 1920 р. до Одеської ради було обрано 6 анархістів. Анархіст і прихильник «Набат» С. Шахворостов був призначений керівником Одеської губернської міліції. Анархісти інтегрувалися в одеську «червону» владу, отримавши посади у Губнархозі, Робітничо-селянській інспекції, помічника начальника міліції району, керівника тюрми, начальника карного розшуку³.

У лютому 1920 р. анархісти Одеси намагалися легально працювати, відновили діяльність клубу «Набат» і клубу Федерації анархістів. Вони покладали надії на еволюцію режиму, мріяли про відновлення «лівого блоку на радянській платформі», припинення «червоного терору». 14-16 лютого в Одесі були легально видані анархістські газети «Буревестник» (№ 1) та «Одесский Набат» (№ 10). На шпальтах газет анархісти критикували «диктатуру самодержавців-більшовиків», виступали проти «барства» більшовицьких комісарів, називаючи їх «упириями робітничого класу», закликаючи «Хай живе безвладдя Советов!», пропагуючи соціалізацію та саморегуляцію виробництва. Вже 18 лютого 1920 р. Одеський губревком закрав ці газети «за контрреволюційну агітацію»⁴.

На початку березня 1920 р. в Одесі відкрилася Безпартійна робітничка конференція на якій анархісти (серед делегатів конференції було 7 анархістів), покладаючи надії на «робітничу опозицію» (голова профспілок Одеської губернії І.Перепеченко був прихильником «робітничої опозиції»), закликали робітників взяти владу у свої руки, передати профспілкам управління галузевою промисловістю⁵. У квітні 1920 р. на І-й з'їзд профспілок Одеської губернії до Обласної ради профспілок було обрано 8 анархістів та одного «співчуваючого», до Президії Одеського радпрофу обрано одного анархіста. Анархісти перебували у правліннях одеських профспілок водників, металістів, будівників, пекарів, шевців⁶. Вони залишилися єдиною політичною групою, що ще критикувала й опонувала більшовикам, але через рік вони вже не були представлені в Одеській раді й у керівництві профспілок.

У середині лютого 1920 р. махновські загони відновлюються та на кілька днів захоплюють Гуляйполе. На Півдні України почалося селянське повстання «проти продрозкладки». Ці події вплинули на зміну позиції КАОУН та інших анархістських структур. У березні 1920 р. на екстреній нараді КАОУН, під впливом фракції Алого-Емігранта, була прийнята нова резолюція:

«Ми повинні докласти всіх наших зусиль до того, щоб з найбільш свідомої частини повстанців-махновців зробити передовий ідейний анархістський авангард... Обов'язок кожного анархіста: активно допомагати йому (Н. Махну – Авт.) в боротьбі проти держави».

Нарада запропонувала «набатівцям» «роль пропагандистську, роль натхненників» у

---

³ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П-599. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 12, 39, 82, 85; *Одесский коммунист* (Одесса). 1920. 6-25 марта, 6-9 апреля.

⁴ *Одесский Набат* (Одесса). 1920. 16 февраля; Анархисты: Документы и материалы, 1883-1935 гг.: В 2 т. Т. 2: 1917-1935. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 327.

⁵ ДАОО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 44-97.

⁶ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 93; *Профессиональная жизнь* (Одесса). 1920. 31 мая.

махновському русі, що характеризувався як рух «несвідомих безвладників» «навколо Нестора Махна, свідомого анархіста». Анархісти вирішили:

«боротися за вільний радянський лад», «поглибити махновський рух, зробити його більш свідомим, більш анархістські витриманим»⁷.

У квітні 1920 р. на нараді (конференції) КАОУН була сформована ідея про необхідність захоплення теренів для анархістських експериментів будівництва «вільного суспільства»:

«повстанство має припинити безглузді та безцільні переходи з одного на інше місце, прагнути до завоювання території, з тим щоб швидше перейти до початку будівництва безкласового суспільства».

Махновський рух анархісти вже розглядали як початок «третьої революції», пропонувалося виховувати Н. Махна як «набатівця». Секретаріат КАОУН взяв на себе ідейне та політичне керівництво махновщиною, вирішив увійти до Воєнно-революційної ради махновців. Делегація Секретаріату КАОУН повинна була встановити безпосередній зв'язок з махновською армією⁸.

У травні 1920 р. в Харкові «червоною» владою були закриті анархістський клуб і книгарня (те ж сталося в Одесі та Єлисаветграді), стався арешт керівництва КАОУН Я. Алого, М. Мрачного, Кабася (І. Тарасюка), за звинуваченнями у зв'язках з Н. Махном, але чекісти не знайшли резолюцій квітневої наради й арештовані були звільнені. У червні на тиждень був арештований А. Барон⁹.

У першій половині 1920 р. в Харкові, Катеринославі, Одесі проходила ліквідація анархістських нелегальних груп, що проводили експропріації, або були звинувачені у «карному бандитизмі». Чекістська «Особлива ударна група Ф. Мартинова» прибула тоді з Москви в Україну та змогла розгромити у Харкові анархістську організацію В. Удалого – Д. Бондаренка, що займалася експропріаціями радянських установ¹⁰. Для репресій проти «ідейних анархістів» чекісти організували «кримінальні справи», перемішуючи «ідейних» анархістів та ілегалістів-експропріаторів, як фігурантів спільних справ, наслідуючи жандармський досвід провокацій.

Влітку 1920 р. одеські анархісти були збурені так званою «справою Шахворостова». У звіті ВУЧК за 1920 р., анархісту з 1906 р., ще донедавна начальнику одеської міліції С. Шахворостову приписувалося створення «бандитської групи анархістів-експропріаторів», що проводили в Одесі грабежі, використовуючи «липові» (підробні) міліцейські ордери на право обшуків... надавав анархістам подібні ордера¹¹. У 1921 р. штучна справа «анархо-бандитів групи Шахворостова» була закрита під тиском обурених одеських робітників, а можливо й самого Сталіна з яким С. Шахворостов до революції був на засланні у Туруханському краї¹².

---

⁷ Анархисты: Документы и материалы... С. 388-389.

⁸ Тепер И. (Гордеев). Махно... С. 13, 26, 78-80.

⁹ Ibid. С. 74.

¹⁰ Сидоров П.А. В борьбе с анархистами // Особое задание. Москва: Московский рабочий, 1977. С. 12; Фельштинский Ю.Г. ВЧК/ГПУ. URL: <https://www.marxists.org/chinese/reference-books/russian/112607.pdf>

¹¹ Отчёт Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 8.

¹² Зинько Ф. Одеситами не рождаются. Кн. 2. Одесса: Печатный дом, 2007. С. 175.

Більшовики спровокували розколи в анархістських структурах (одеській Федерації анархістських груп, одеській групі «Набат» та ін.). З симпатиків більшовиків – так званих «радянських анархістів» постали нові групи: Федерація одеських анархістів-позитивістів, групи анархістів-універсалістів, що підтримали «диктатуру пролетаріату» та всі владні рішення. Подібні групи, отримавши приміщення для клубів, продовжили працювати та агітувати цілком легально.

Значна кількість українських анархістів (до 400 чол., кожен четвертий) у 1919-1920 рр. перейшла до лав КП(б)У. Серед одеських ренегатів знаходимо знаних лідерів анархізму, учасників революції 1905-1907 рр.: Л. Гершковича (анархіст з 1903 р.), Х. Гіфона (анархіста з 1904 р.) й ін. В одеських ЧК і міліції у 1920 р. працювали кілька анархістів, анархісти вербувалися для участі у «світовій революції» та зовнішній розвідці структурами Закордоту (Закордонний спецвідділ ЦК КП(б)У). До розвідки та диверсій у врангелівському Криму Закордотом і підпільним Кримським Ревкомом були залучені активісти Кримської федерації анархістів (Л. Саф'ян, П. Бергер, І. Улановський, М. Адольф, Л. Луговік). Частина з них воювала у лавах Кримської зеленої повстанської армії під орудою анархіста О. Мокроусова проти «Русской армии» генерала Врангеля¹³.

У липні 1920 р. до Харкова прибули анархістські лідери Е. Голдман та О. Беркман. Більшовицька влада розраховувала скористатися ім'ям і впливом «світових зірок анархізму», допомагала їм у мандрівках по «Країні Рад», надавши їм «право анархістської агітації», випустивши перед цим частину затриманих анархістських лідерів з в'язниць. Приїзд цих анархістів сприяв тимчасовому встановленню легального стану для частини анархістських груп, відновленню роботи анархістського клубу та книжкового магазину в Харкові.

Е. Голдман та О. Беркман відвідали зібрання одеських анархістів – «...представників різних течій анархізму, що не могли дійти згоди між собою: «послідовників Кропоткіна та Штірнера, прихильників позитивізму, акціоністів, радянських анархістів... Деякі засуджують комуністів як реакційну силу; інші вважають, що вони виходять з революційних мотивів, але абсолютно не схвалюють їхніх методів. Деякі сприймають нинішній етап як минулий, але вважають неминучим етап революції, більшість заперечує історичне існування такого періоду...

Жвава дискусія стосується пролетарської диктатури. Це основна проблема, яка визначає концепцією революції та ставлення до більшовиків. Молодший елемент беззастережно засуджує диктатуру партії, з її насильством і кровопролиттям, з її каральними заходами та загальними контрреволюційними наслідками. Советські анархісти, хоча і висловлюють жаль з приводу жорстокості комуністичної практики, вважають неминучою диктатуру на певних етапах революції...

«Чи можете ви запропонувати щось конкретне замість диктатури?» – нарешті питаю я.

«Ситуація вимагає єдиної мети». «Те, що ми маємо, – це диктатура над пролетаріатом», – каже захоплений кропоткініст...».

«Якби комуністи не переслідували анархістів, я був би з ними», – зазначає анархіст-індивідуаліст.

Інші зневажають його вузьку прихильність, але кропоткіністи відмовляються

---

¹³ Ремпель Л. Как организовывался крымский десант // Революция в Крыму. 1928. № 8. С. 55.

приймати диктатуру... Багато хто з присутніх роками присвятив себе обороні свого ідеалу, зазнавали переслідувань і тюремного ув'язнення, поки, нарешті, революція не перемогла. Тепер вони виявляються поза законом у комуністів. Вони глибоко обурені «авангардом пролетаріату», який перетворює кращі революційні елементи на катів»¹⁴.

26 червня у Харкові сталася таємна нарада працівників активу КАОУН, яка констатувала, що арешти В. Воліна та А. Барона й ін. призвели до того, що Секретаріат був розпущений, керівництво переходило до «Тимчасового бюро» КАОУН у складі: І. Кабася, Й. Емігранта, М. Мрачного. Положення КАОУН було напівлегальним, не оголошуючи анархістів «поза законом», влада нагадувала їм про себе заборонами й арештами. Й. Емігрант писав:

«Вони (більшовицькі каральні органи – Авт.) тримають нас під постійним наглядом. У цьому вони мають великий перевагу над білогвардійцями, при останніх ми могли працювати в підпіллі, але комуністи знають майже кожного з нас особисто»¹⁵.

На початку липня 1920 р. до махновців «для анархістської роботи» у культпросвітвідділі РПАУ(м) прибули анархісти: А. Барон, Ф. Барон, Я. Алий, І. Тепер, П. Аршинов та ін.¹⁶ «Набатівці» планували зібрати всі анархістські сили та захопити район для здійснення там анархістського експерименту, поставити Н. Махна та його командирів під свій контроль. Вони переконували Н. Махна в необхідності прорватися у тил Врангеля, щоб розгромити його зсередини, захопити Крим і заснувати там анархічне суспільство¹⁷.

У серпні 1920 р. А. Барон пропонував Н. Махно обрати район Полтавщини для «анархістського будівництва», захищати його силами повстанців. А. Барон вважав, що махновщина повинна залишитися революційним «бродилом» на селі, в той же час він втручався у справи командування, критикував дії махновської контррозвідки, прагнучи стати «контролером» махновщини. У середині серпня А. Барон був змушений поїхати з РПАУ(м), після того, як звинуватив «батька» у «владництві», терорі, небажанні анархістського експерименту. Махновське керівництво вважало, що махновці не повинні стати «замкнутою місцевою одиницею», відірватися від гуляйпільських повстанців, що вони мусять захищати інтереси селян всієї України, а не окремого «району», що армія Н. Махна не має потенції «для будівничої роботи»¹⁸.

На початку вересня 1920 р. у Харкові підпільно зібралася III-я конференція КАОУН, на якій відбувся розкол у «Набаті». «Набатівці» намагалися «стати в бойове положення», створити підпілля на кшталт «московського підпілля анархістів», лунали пропозиції «прямої дії» – терору проти більшовиків. Конференція відкинула будь-які союзи: «ні з лівими есерами, ні з максималістами, ні з будь-якими проміжними групами не може бути близької співпраці», вирішила бойкотувати РСЧА, ради та профспілки, створюючи нелегальні анархістські групи опору й організовуючи страйки робітників. А. Барон і

---

¹⁴ Berkman A. The Bolshevik Myth. New York: Boni and Liveright, 1925. P. 250-259.

¹⁵ Ibid. P. 165-173.

¹⁶ Тепер І. (Гордеев). Махно... С. 13-26.

¹⁷ Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Київ, 2014. С. 400-404.

¹⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 429-431.

М. Мрачний пропонували винести рішення про помилковість ставки на махновців, заявляючи, що махновщина – це бунт, що повстанство «обмежується завданнями руйнівного характеру». Критикуючи Н. Махна, вони твердили, що у нього почався занепад анархістських поглядів і посилювалося прагнення до змови з радянською владою, «бракує «солідарності» у відношенні до анархістів». Б. Єленський згадував: «Барон приїхав від Махна вкрай незадоволеним і з образою вимагав, щоб конфедерація змінила стосовно Махна свою позицію, враховуючи його скарги»¹⁹. А. Барон твердив, що: «краще сконати в радянській в'язниці, ніж бути у Махна», М. Мрачний додавав:

«було б великою помилкою робити будь-яку ставку на повстанство... повстанство не здатне саме без участі безвладних і протидержавних організацій робітників міста і села творити справу революції», батько «затуляє собою все революційне повстанство»²⁰.

Н. Махно згадував, що: «Мрачний на 3-й конференції виносив антимахновські резолюції»²¹.

У результаті спорів перемогла лінія, яку представляла група Я. Алого – Й. Емігранта, що заявила про свою солідарність з Н. Махном. О. Беркман згадував, як Й. Емігрант твердив, «...що революція в Росії померла. Україна – єдине місце, де вона як і раніше живе»²². На конференції було вирішено працювати в усіх повстанських загонах, у т.ч. «українського самостійницького напрямку», бо українське селянство «по суті є анархічним». У той же час Конференція зазначила, що повстання проти влади «поки ще зовсім не означають початку третьої революції». Для внесення до РПАУ(м) «свідомості» пропонувалася участь у ній пропагандистів-«набатівців», бо «кожен махновець – можливий анархіст». Була зазначена правомірність можливого перемир'я Н. Махна з радянською владою, для того щоб махновці вийшли на «історичну арену». А. Барон виїхав до Москви, де був арештований, до Секретаріату КАОУН був обраний прихильник Н. Махна Чекерс (М. Доленко). Відсутність єдності у ставленні до махновського руху, суперечності всередині «Набат» підірвали надії на формування потужного руху «єдиного анархізму».

27 вересня 1920 р. начальник штабу РПАУ(м) домовився з начальником особливого відділу Південного фронту РСЧА про початок переговорів між махновцями та червоним командуванням. До 11 жовтня угода між урядом УСРР, командуванням РСЧА та махновцями була офіційно підписана. Махновці оперативно підпорядковувалися командуванню РСЧА, їм була обіцяна автономія РПАУ(м), незмінне керівництво, право вербувати до своїх лав селян України. Пункти політичної частини угоди гарантували припинення переслідування махновців та анархістів на теренах радянських республік; звільнення махновців та анархістів із в'язниць; встановлення свободи агітації та пропаганди для махновців та анархістів, використання радянських друкарень для видання анархістської літератури (у листопаді 1920 р. в Харкові вийшли друком чотири номери газети «Набат»); вільна участь у виборах 5-го Всеукраїнського з'їзду рад для анархістів і махновців. У четвертому пункті йшлося про створення в махновському районі незалежних «вільних рад»,

---

¹⁹ *Еленський*. Отклики по поводу литературных перлов «батьки» Махно // *Голос труженика* (Чикаго). 1925. № 12 (октябрь). С. 31.

²⁰ *Тепер И. (Гордеев)*. Махно... С. 98-100.

²¹ *Махно Н.* Махновское движение и люди из стана анархо-синдикалистов // *Рассвет* (Нью-Йорк). 1925. 25 июня. С. 3.

²² *Berkman A.* The Bolshevik Myth... P. 165-173.

визнання автономії самоврядного махновського району «на федеративно-договірних засадах» з боку центральної влади. Цей пункт був найголовнішим у торгах і визначав мету махновської боротьби, але він не був підписаний радянським керівництвом. Більшовики затягували час, обіцяючи, що після узгодження «з Москвою» пункт буде підписано. 1 листопада ЦК КП(б)У підтвердив угоду з махновцями, хоча і не підписав пункт про «вільні ради». 12 тис. махновців виступили на фронт проти білогвардійців, згодом махновці увірватися в тил перекопської групи білогвардійців, що привело до повного розгрому «Русской армии» Врангеля.

Для переговорів із більшовиками з приводу четвертого пункту угоди, до Харкова було направлено делегацію махновців на чолі з Д. Поповим, А. Будановим, О. Таратутою, «набатівець» Зонов (П. Рибін) зайняв місце секретаря махновської ради. До Н. Махна приїхало кілька десятків «набатівців», «набатівець» Ривкін був кооптований до махновської ради та створив у Гуляйполі курси пропагандистів. Звільнені з тюрем за угодою анархісти розгорнули агітацію по містах УСРР. Секретаріат КОАУН, скориставшись правами угоди, вирішив «вийти з підпілля», заявивши, що «анархісти як організація з Радянською владою не домовлялися і в угоду не вступали», але вважали за необхідне скористатися цим становищем для розгортання анархічної роботи на місцях, «тимчасово та умовно» приймаючи легальність: «Ніякого ідейного контакту та співробітництва з Радянською владою або її призначенцями не було і не може бути»²³. Анархісти заявили, що вони не відмовляються від ідеологічної боротьби проти більшовиків та не в захопленні від союзу Н. Махна з «червоними». Анархісти створювали підпільні групи серед харківських робітників, організували страйк на паровозобудівному заводі розраховуючи, що цей страйк «виллється в форму боротьби проти існуючого режиму»²⁴. 21 листопада на засіданні міськради Харкова більшовики твердили:

«Нам потрібно підготувати робітників до тієї боротьби, яка тепер є, тому що якщо тепер ми це не зробимо, то Махно висунеться у нас... нам потрібно перебороти цю пошесть махновщини, відкинути махновську демагогію»²⁵.

ВУЦВК рад зажадав від КОАУН відповісти, чи готові анархісти до участі у «господарських органах республіки»; «набатівці» відмовилися від участі у формуванні господарського життя за вказівками влади. У газеті «Голос махновця», від імені анархістів, проголошувалося: «Комуністи несуть нам нове кріпацтво, нове рабство... ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків»²⁶.

Вихід КОАУН з підпілля супроводжувався збільшенням чисельності цієї організації, появою нових груп. За даними ЧК, у київській та одеській групах налічувалося по 100 чол., у Полтаві – бл. 80 чол., в Єлисаветграді – бл. 70. Не менше їх було в Катеринославській, Олександрівській групах. До 140 «набатівців» нараховувалося у Харкові, стільки ж по селищах Донбасу. У листопаді 1920 р. елисаветградська група «Набат» видала 8 номерів газети «Елисаветградский Набат». У Харкові відкрилися читальня і клуб «Набат», анархісти

---

²³ *Набат* (Харьков). 1920. 13 ноября.

²⁴ *Набат* (Харьков). 1920. 4 ноября.

²⁵ Державний архів Харківської області. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 10-15.

²⁶ *Голос махновца* (Харьков). 1920. 21 ноября.

влаштували лекції у театрі «Муссурі», анархістський вплив відчувався у місцевому гарнізоні. На місяць (кінець жовтня – кінець листопада 1920 р.) Харків став «столицею» анархістського руху. Бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів почало консультації з лідерами КАОУН про об'єднання. На 1 грудня 1920 р. «Набат» готував у Харкові II-й з'їзд, у той же час ЧК вирішила використати угоду-легалізацію анархістів, з метою взяття їх під контроль – «на облік».

З 26 листопада 1920 р. Н. Махно та «махновщина», анархісти, що підтримували «анархо-махновців», опинилися «поза законом». Влада провела арешти анархістів по всіх містах УСРР, масовими були арешти в Харкові, куди приїхали анархісти звідусіль на свій з'їзд який повинен був відкритися 1 грудня 1920 р. За різними джерелами у Харкові було арештовано бл. 250 анархістів, ще 100-130 анархістів чекісти арештували в Одесі, Києві, Полтаві, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Єлисаветграді. Були закриті клуби анархістів, можливості видавати газети, листівки, вести агітацію вже не було. У листопаді з Харкова до Гуляй-Поля рушили лідери КАОУН: Я. Алий, Й. Емігрант, Саф'ян, але сліди їхні губляться по дорозі, напевно, вони були розстріляні чекістами²⁷.

Головною причиною занепаду анархістського руху в Україні були раптові та нищівні репресії та провокації з боку каральної владної машини. Під страхом репресій нестійкі елементи та «співчуваючі» відійшли від руху. Хоча офіційно влада не забороняла, а ні анархістської ідеології, а ні організаційних структур анархістів (крім Конфедерації «Набат»), анархісти стали систематично піддаватися арештам і затриманням, перетворилися в об'єкт державного політичного терору. Конфедерація «Набат» перейшла до нової форми свого існування у стані «глибокого» підпілля, що позначилося на скороченні її впливу та чисельності. Втома населення України від революційних і військових подій, брак «інтелігентських» кадрів і «технічних спеціалістів» серед анархістів, фракційність і відсутність «партійної дисципліни», брак ідеологічної й організаційної єдності, чіткої тактики, стратегії щодо правлячої партії.

Ще однією з причин занепаду анархістського руху в Україні стали ідеологічні хитання анархістів, що приводили до постійного коливання уподобань від підтримки влади, на початку року до ворожості, і знову певної лояльності у жовтні, у листопаді – до підпільної боротьби. Невдача анархістів очолити рух Н. Махно привів до розчарування у повстанських стратегіях. Влада змогла розколоти рух, спокусливо відкривши анархістам вільний доступ до лав КП(б)У, до партійно-советської кар'єри, влада перенаправляла енергію анархістів на діяльність у «врангелівському підпіллі», на організацію «світової революції». Більшовикам вдалося штучно зв'язати само поняття «анархізм» із бандитизмом, сформувавши у населення зневагу та сарказм по відношенню до анархістських ідей, створити образ анархіста на кшталт «звичайного бандита».

Viktor Savchenko

The extinction of the anarchist movement in Ukraine in 1920

Abstract: The article is devoted to the analysis of the crisis phenomena in the anarchist

---

²⁷ Галузевий держархів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 37962. Арк. 10-20; Ф. 6. Спр. 73225-п. Арк. 8-12.

movement in Ukraine in 1920, when the Bolshevik dictatorship set out to complete collapse of oppositional political life in the country. At that time, in the industrial centers of Ukraine, anarchist ideas still had supporters among students and working youth, a large part of the peasantry in Southern Ukraine sympathized with the Makhnovist movement in which the leading positions were held by anarchists. In the early 1920s, anarchists, using their relatively legal status, sought to influence trade unions and participate in workers' conferences and local council elections. At the same time, the anarchists still hoped for cooperation with the Bolsheviks and the evolution of the Soviet regime. The authorities tried to limit the possibilities of anarchist propaganda and reduce the movement to a marginal state.

Despite the fact that the anarchist movement in Ukraine was not the only one ideologically and organizationally, the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine «Nabat» tried to create a center of this movement and a center of resistance to the Bolshevik dictatorship. The Nabat Confederation set itself the goal of ideologically seizing the insurgent element led by N. Makhno and creating the conditions for the beginning of the «third revolution» against the Bolshevik government. This position of the Nabat Confederation led to devastating repression by the authorities, which from November 1920 destroyed the structures of both the Nabat Confederation and other anarchist entities. Authorities not only repressed and banned anarchists, but also provoked constant divisions and internal conflicts, dragging some anarchists to the power camp, creating groups of «Soviet» anarchists and «agents of the world revolution», or inviting anarchist leaders to the ruling party and to leadership positions in local authorities. The authorities artificially created the image of «bandits» for the anarchists and changed the punitive tactics, repressing the anarchists not as «ideological radical revolutionaries» but as primitive «bandits.» The failure of the Nabat Confederate leaders to lead the Makhno movement, Makhno's new alliance with the Reds, and the collapse of that alliance led to the disillusionment of anarchists with insurgent strategies.

The government was able to split the anarchist movement, temptingly opening free access to the anarchists to the ranks of the CP(b)U, to the party-Soviet career. Government repression, internal chaos, and ideological uncertainty led to the decline of the anarchist movement in Ukraine. After November 1920 and until the end of 1929, the anarchists were still operating in the deep underground, and small groups of anarchists were practically deprived of the opportunity to influence events in Soviet Ukraine.

Keywords: anarchism, anarchism-communism, anarchist group, Makhnovists, Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine «Nabat», underground, ODPU, repression